

ՇԵՔՍՊԻՐԻ ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՅ ԹԱՏՐՈՆ

ԲԱԽՏԻԱՐ ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ

ԺԹ. դարի երկրորդ կեսից նոր-նոր ձեւաւորուող ու պրոֆեսիոնալ հունի մէջ մտնող հայ թատերական միտքը՝ բարձր գնահատելով ռէալիստական արուեստի կարեւորութիւնը հայ ազգային թատրոնի զարգացման ճանապարհին, յաճախակի դիմել է ռուս եւ եւրոպական ժամանակակից ու դասական հեղինակներին, այդ թւում եւ թատերագիրներին արքայ՝ անգլիացի, Վիլեմ Եփեսալի (1564-1616) ստեղծագործութիւնների թարգմանութեանն ու բեմադրութեանը:

Հազիւ թէ գտնուի հայերի նման մէկ այլ փոքրաթիւ ժողովուրդ, որը շեքսպիրեան թատրոնին տուած լինի աւելի քան վաթսուն թարգմանիչ, նրա ստեղծած անմահ կերպարներից Օթելլոյի շուրջ եօթանասուն եւ Համլէտի մօտ յիսուն դերակատար:

Մինչեւ պրոֆեսիոնալ թատրոնում հաստատուելը, Եփեսալիը հայ թատրոնում ունեցել է իր նախապատմութիւնը, որը կապուած է Վենետիկի Միխիթարեան Միաբանութեան գործիչների հետ: Եփեսալիի ծննդեան 300ամեակի առթիւ՝ 1864ի Յունուարի 28ին, միաբանութեան դպրոցական թատրոնում բեմադրուել է նրա *Մակբէթ* ողբերգութիւնը՝ Ֆրանսիացի թատերագիր Ժան Ֆրանսուա Դիւսիսի (Jean-François Ducis, 1783-1816) փոխադրութեան թարգմանութեամբ, ինը դերակատարով, եւ բնականաբար՝ առանց կին դերակատարի¹:

Հայ պրոֆեսիոնալ թատրոնի պատմութեան մէջ Եփեսալիի մուտքը բացառապէս կապուած է դերասան, բեմադրիչ, դրամատուրգ, թարգմանիչ, թատերախօս եւ թատրոնի պատմաբան Գէորգ Չմշկեանի (1837-1915) անուան ու գործունէութեան հետ: Եփեսալիի ստեղծագործութիւնների նկատմամբ ունեցած բուռն հետաքրքրութիւնը Չմշկեանի կեանքում պայմանաւորուած է ռուս մեծ քննադատ Վիսարիոն Բելինսկու (1811-1848) երկերին ծանօթանալով: Աւետիք եւ Համբարձում էնֆիաճեանների գրախանութի մշտական այցելուներ բժիշկ ու բանահաւաք Գէորգ Ախվերդեանի, Կռունկ Հայոց Աշխարհին ամսագրի խմբագիր, բեմադրիչ Մարկոս Աղաբէկեանի, Կռունկի աշխատակից՝ գրականագէտ եւ մանկավարժ Գարեգին (յետագայում՝ Մելքիսեդեկ Արքեպիսկոպոս) Մուրադեանի, գրող եւ թատերական գործիչ Պերճ Պռոշեանի եւ ուրիշների թւում այդ գրախանութից օգտուել են նաեւ անմիջականօրէն թատրոնի հետ կապուած գրականագէտ Ստեփանոս Պալասանեանը, թատերագիր Միքայէլ Պատ-

կանեանը, թատերական քննադատներ Ալեքսանդր Երիցեանը, Գէորգ Տէր-Ալեքսանդրեանը, դերասաններ Միհրդատ Ամերիկեանը, Արտաշէս Սուքիասեանը, Սեդրակ Մանդինեանը եւ, ի հարկէ, Չմշկեանը: 1861-1866ին, նրանք, տարբեր առիթներով, երբեմն ուղղակի, երբեմն էլ ակնարկներով անդրադարձել են Բելինսկու այս կամ այն կարծիքի հաստատմանը հայ իրականութեան մէջ, որոնք վերաբերել են դերասանական արուեստին եւ քննադատութեանը, իսկ որտեղ՝ Բելինսկի, այնտեղ՝ Շեքսպիր²:

Այսպիսի պայմանների ծնունդ է եղել Շեքսպիրին դիմելու հայկական առաջին փորձը՝ *Թիմոն Աթենացի* ողբերգութեան առաջին թարգմանութիւնը, որը Չմշկեանը Ֆրանսերէնից կատարել է 1863ին, *Թիֆլիսում*: Թարգմանութեան մասին Ամերիկեանի եւ Սուքիասեանի տուած բացասական կարծիքի պատճառով, սակայն, *Թիմոն Աթենացին* չի բեմադրուել եւ ձեռագիրն էլ ոչնչացուել է³:

Այսուհանդերձ, Շեքսպիրին հայ բեմ հանելու հարցը շարունակուել է օրուայ խօսակցութեան նիւթ մնալ հենց նոյն միջավայրում: Երիցեանը 1863ին գրած մի թատերախօսականում՝ քննադատելով դերասանների խաղը ազգային թատրոնում, միաժամանակ ծաղրի է ենթարկել նրանց ցանկութիւնը մերձենալ «Շեկսպիրի խաղերին»⁴: Իսկ 1863ին *Թիմոն Աթենացու*ց բացի շեքսպիրեան որեւէ պիէսի թարգմանութեան փորձ չէր կատարուել կամ գոնէ մինչեւ այժմ տուեալ չկայ այդ մասին: Ուրեմն, պէտք է ենթադրել, որ Երիցեանի ակնարկը վերաբերում է Չմշկեանի վերոյիշեալ թարգմանութեանը:

Թիմոն Աթենացու թարգմանութեան յաջողութիւն չգտնելը չի վհատեցրել նոր թատերական կեանք մտած Չմշկեանին: 1864ի աշնանը՝ Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր ամիսներին, նա թարգմանել է *Վենետիկի Վաճառականը* թարգմանութեան լրիւ տեքստի վերջին՝ 129րդ էջի վրայ Չմշկեանը գրել է՝ «30 հոկտ[եմբերի] 1864 թուի Տփլիս, թարգ. Գէորգ Չմշկեան»⁵:

Չմշկեանը *Վենետիկի Վաճառականը* թարգմանել է Լարոշի Ֆրանսերէն թարգմանութիւնից, արձակ: Թարգմանական լեզուն *Թիֆլիսի* խօսակցական եւ գրական լեզուների միահիւստութիւնն էր: Չմշկեանն անընդհատ մշակել է ու յղկել այս թարգմանութեան գրեթէ բոլոր էջերը, իսկ ամէնից աւելի՝ առաջին եւ չորրորդ գործողութիւնները, որոնցով պիէսը խաղացուել է շուրջ քսանհինգ տարի: Նա բարբառային եւ օտարամուտ բառերը վերափոխել է գրական հայերէնով: Այսպէս, օրինակ՝ քուլան դարձել է փողոց, հայաթը՝ քաղ, յետոյ էլ՝ քակ, դուքիլը՝ տուփ եւլն: *Վենետիկի Վաճառականը* 1866ի մի բեմադրութեան առիթով Հայկական Աշխարհ հանդէսի խմբագիր Խորէն Վարդապետ Ստեփանէն Չմշկեանի թարգմանութեան մասին գրել է. «Վենետիկի

Վաճառականի» թարգմանութեան լեզուն, բացի քանի մի անկանոնութիւններէից վատ չէր»⁶:

Թարգմանական դրամատուրգիան 1864ից մուտք էր գործել թիֆլիսահայ թատրոն՝ Օ. Մելիլի, Ալեքսանդր Օստրովսկու եւ Ալեքսանդր Սուխովո-Կորեյիւնի պիէսների թարգմանաբար ներկայացմամբ: Հերթը հասել էր Շեքսպիրին: Չմշկեանի թարգմանած *Վենետիկի Վաճառականը* վէլ Շեքսպիրը պէտք է մտնէր հայ թատրոն եւ մշտապէս ապահովէր իր տեղը վերջինիս խաղացանկում:

Մինչեւ 1964ի կէսերը ընդունուած ճշմարտութիւն է եղել այն, որ *Վենետիկի Վաճառականը* առաջին անգամ՝ համառոտուած տեքստով բեմադրուել է Չմշկեանի կողմից, 1866ի Մայիսի 8ին, թիֆլիսի քաղաքային (Թամամշեանի) թատրոնում⁷: Նոյն 1964 թուականին՝ Շեքսպիրի ծննդեան 400ամեակի տօնակատարութեան շրջանում, վերանայուել է այդ տեսակէտը եւ *Վենետիկի Վաճառականը*ի առաջին բեմադրութեան փաստը մէկ տարով առաջ է տարուել: Առաջ է քաշուել նոր տեսակէտ թէ *Վենետիկի Վաճառականը* հայ թատրոնում առաջին անգամ բեմադրուել է 1865ի Մայիսի 7ին⁸: Այս ուղղումը կատարել է շեքսպիրագէտ Լուիզա Սամուէլեանը: Թիֆլիսում լոյս տեսնող *Հայկական Աշխարհի Կռունկ* հանդէսի 1865ի մայիսեան (7րդ) համարում «Թիֆլիսցի Հայի» - այսինքն՝ Ստեփանէի - լուրից պարզուում է, որ այդ օրը ներկայացրել են Վիկտոր Հիւգոյի *Լուկրեցիա Բորջիայի* երկրորդ արարուածը, *Վենետիկի Վաճառականը*ի առաջին արարուածի երրորդ տեսիլը եւ Վիկտոր Դիւկանտի *Թուղթ Խաղացողի Կեանքի* երկրորդ եւ երրորդ արարուածները⁹: Եւ քանի որ «Մեր Ներքին Գործերը» լուրի մէջ Ստեփանէն գրել է թէ՝ «էս բոլոր խաղարկութիւնների մէջ տեսանք թիֆլիսումն առաջին անգամ պոլսեցի դերասան եւ դերասանուհի պ. Թովմաս Ֆասուլեանեանին եւ տիկին Պայծառ Ֆասուլեանին», Սամուէլեանն շտապել է եզրակացնել. «ուրեմն, արեւելահայ բեմում առաջին անգամ Շեքսպիր ներկայացնելու պատիւը Չմշկեանը պէտք է գիջի Ֆասուլեանեան ամուսիններին»¹⁰:

Սովետական Արուեստ ամսագրում տպագրած իր այս յօդուածում Սամուէլեանն անվերապահօրէն Շալոկի դերակատար է յայտարարում Թովմաս Ֆասուլեանին, իսկ Անտոնիոյի եւ Բասանիոյի դերակատարներին չի նշում, քանի որ ըստ հեղինակի՝ «հաստատ է, որ «Վենետիկի Վաճառականը» ներկայացնողների մէջ չկային թիֆլիսահայ թատրոնի առաջատար դէմքերը»¹¹: Յայտնի փաստ է, նշում է Սամուէլեանը, որ 1865ի ամռանը Չմշկեանը, Ամերիկեանը եւ Մանդինեանը թատերական շրջագայութեան էին դուրս եկել: Որ Շեքսպիր ներկայացնելու օրերին նրանք քաղաքում չէին, հաստատում է նաեւ *Հայկական Աշխարհի Կռունկի* թղթակիցը¹²: Եւ այսպէս, քանի որ

Վենետիկի Վաճառականը բեմադրելու օրերին Չմշկեանը Թիֆլիսում չէր, եւ իր թարգմանութիւնն էլ աւարտած չհամարելով, չի ցանկացել «անկատար ձեւով ներկայանալ Ֆասուլեաճեաններին», ուրեմն պէտք էր որոնել, գտնել տուեալ պիէսի մի այլ ենթադրական թարգմանութիւն, որով, իբրեւ թէ պէտք է խաղացած լինէր Ֆասուլեաճեանը։ Ստացուել է, որ Ֆասուլեաճեանը Վենետիկի Վաճառականը խաղացել է կա՛մ իր թարգմանութեամբ, կա՛մ, որ աւելի հաւանական է, բայց, դարձեալ անապացոյց, խաղացել է ըստ Արամ-Կարապետ Տէտէ-եանի թարգմանութեան, որը լոյս էր տեսել 1862ին Չմիւռնիայում¹³։

Սամուէլեանն այս մտքերը կրկնել է նաեւ Երեւանի Կոմունիստ (թիւ 41, 1965) եւ Փարիզի Յառաջ (թիւ 10411, 1965) թերթերում տպագրած յօդուածներում։ Ի վերջոյ, իր Շեքսպիրը Եւ Հայ Գրական Ու Թատերական Մշակոյթը գրքում, նա գրել է. «Քանի որ Միխիթարեանների բեմադրած «Մակբէթը» Շեքսպիրինը չէր, շեքսպիրեան անդրանիկ ներկայացումը հայ թատրոնում պէտք է համարել Թ. Ֆասուլեաճեանի «Վենետիկի Վաճառականը»¹⁴։

Սոփեական Արուեստ ամսագրի 1964ի նոյեմբերեան (11րդ) համարում Սամուէլեանի տպագրած յօդուածը հենց սկզբից մեզ չի համոզել։ Չի համոզել Վենետիկի Վաճառականի առաջին բեմադրութեան եւ դերակատարութեան փաստը Թովմաս Ֆասուլեաճեանի անուան հետ կապելը, բայց ժամանակ չունենալով նորից անդրադառնալ «Շեքսպիրը Հայ Բեմում» տարեգրութեանը, սխալը չի շտկուել։ Աւելին, գնալով այն կրկնուել է ուրիշ թատերագէտների կողմից։ Տեսնելով, որ Շայլոկ-Ֆասուլեաճեանի գնահատութիւնն աւելի է «հիմնաւորւում» ու «համալրւում» նոր տուեալներով, ստիպուած ենք եղել Վենետիկի Վաճառականի առաջին բեմադրութեան 125ամեակի առթիւ, 28 Նոյեմբեր 1990ին, «Շեքսպիրի Մուտքը Արեւելահայ Թատրոն» թեմայով զեկուցում կարդալ Հայաստանի Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանում եւ Հայաստանի Թատերական Գործիչների Միութիւնում։ Մեր նպատակն է եղել Չմշկեանին վերադարձնել յանիրաւի նրանից առնուած Շեքսպիրի առաջին թարգմանիչ, առաջին դերակատար եւ առաջին բեմադրիչ տիտղոսները։

Վերադառնա՞նք, սակայն, Վենետիկի Վաճառականի անդրանիկ բեմադրութեան պատմութիւնը ծուռ հայելու մէջ ներկայացնելու աղաղակող հետեւանքներին։ Հայկական Աշխարհի Կռուելի ամսագրում Վենետիկի Վաճառականի 1865 Մայիսի 7ի՝ առաջին բեմադրութեան մասին նրա խմբագիր Ստեփանէի տպագրած լուրի ոչ ճիշտ մեկնաբանութիւնը, ցաւօք, ոչ միայն չի ստուգուել յետագայում այդ հարցին անդրադարձած թատերագէտ-բանասէրների կողմից, այլեւ

վերջիններս՝ մի բան էլ իրենց կողմից աւելացնելով, աղաւաղել են հայ թատրոնի պատմութեան էջերը:

Այժմ անդրադառնանք ճշմարտութեանը:

Որ *Վենետիկի Վաճառականրի* ներկայացման օրը՝ 1865 Մայիսի 7ին թիֆլիսահայ թատրոնի գլխաւոր ոյժերը՝ Չմշկեանը, Ամերիկեանը եւ Մանդինեանը դեռեւս թիֆլիսում են գտնուել, անհերքելի փաստ է, որ հաստատում է հենց ինքը՝ *Հայկական Աշխարհի Կռուները*: Այդտեղ գրուած է. «էս ամսի սկզբին մեր դերասանները պ. Չմշկեանը, Ամերիկեանն ու Մանդինեանը լսում ենք գնացին քաղաքից դէպի Շուշի եւ էնտեղից գնալու են զանազան քաղաքներ հայերէն թէատրոններ խաղալու»¹⁵:

«էս ամսի սկզբին»ը պէտք է հասկանալ ոչ թէ Մայիսի սկիզբը, երբ վերոնշեալները համատեղ ոյժերով ներկայացումներ են տուել Ֆասուլեանների հետ, այլ Յունիսի սկիզբը, երբ, իրօք Չմշկեանն իր խմբով հիւրախաղերի է մեկնել անդրկովկասեան մի շարք քաղաքներ՝ Շուշի, Ալեքսանդրապոլ, Երեւան եւն.: «Թիֆլիսցի Հայի» լուրի տակ գրուած 1865 Յունիսի 20 տարեթիւը այս կերպ պէտք է հասկանալ: Բացի այդ, Ստեփանէն՝ գրաշար եւ աշխատակից չունենալով, ամէն ինչ ինքն է կատարել, որի պատճառով Մայիսի սկզբներին սկսած համարի տպագրութիւնն աւարտել է Օգոստոսի 14ին: Մայիսեան համարը Օգոստոսին լոյս տեսնելու եւ այդ ընթացքում նոր լուրեր աւելացնելու այս հանգամանքն էլ շփոթութեան մէջ է գցել Սամուէլեանին:

Վերջապէս, ինչպէ՞ս կարելի է անտեսել Չմշկեանի վկայութիւնները: Իր յիշողութիւններում նա պատմում է, որ մեծ պասի օրերին լսելով, թէ թիֆլիս են եկել Ֆասուլեանեան ամուսինները, նա՝ Ամերիկեանի, Սուքիասեանի եւ Մանդինեանի հետ գնացել է «Կովկաս» հիւրանոց՝ նրանց տեսութեան: Չմշկեանը գրել է. «Ֆասուլեանների թիֆլիս գալու նպատակն իմանալուց յետոյ (նոքա մտադիր էին մէկ քանի ներկայացումն տալ), մենք առաջարկեցինք մեր պատրաստութիւնը օգնել նորանց, եւ բերանացի պայման կապեցինք ընկերութեամբ տալ գարունքուայ միջոցին երեք ներկայացում...»

«Որոշեցինք առաջին անգամ, եթէ չեմ սխալուում, *Թուղթ Խաղացողի Կեանքը*...»

«Ես եւ ինձ հետ ամէնքը հետաքրքրութեամբ սպասում էինք առաջին կրկնութեան, որ տեսնենք Ֆասուլեանների խաղի եղանակը կամ մեթոդը, բայց դուրս եկաւ, որ սաստիկ փտած եւ հին շկոլայի աշակերտ է եղել: Նա ամէն մէկ խօսքը արտասանում էր մի առանձին շեշտադրութեամբ եւ խօսում էր երգելով, իսկ երբ հասնում էր հփեկտի տեղին, յանկարծ այնպէս էր գոռում եւ իսկոյն կտրում խօսքը, որ մենք չէինք կարողանում լսել առանց ծիծաղի»¹⁶:

Զմշկեանն իր յուշերում միաժամանակ նշել է, որ այդ ամառ, համաձայն իրենց բանաւոր պայմանաւորուածութեան, մինչեւ Յունիսի վերջերը՝ մինչեւ Գանձակ, Շուշի, Ալեքսանդրապոլ ու Երեւան գնալը, տուել են մօտաւորապէս տասը-տասներկու ներկայացում: Մասնակի կամ լրիւ խաղացուած պիէսներից են՝ Մայիսի 1ին՝ *Թուղթ Խաղացողի Կեանքը*, 7ին՝ *Լուկրեցիա Բորջիա*, *Վենետիկի Վաճառականը*, *Թուղթ Խաղացողի Կեանքը*, 30ին՝ *Հիւզոյի Էռնանի*, Յունիսի 7ին՝ իտալերէնից թարգմանուած *Կոյր Զաւակը* կամ *Խելագար Կինը* դրաման, եւն.:

Միայլ հանգամանք:

Թիֆլիսի հայոց դերասանական խումբը 1886ին կազմել է իր նոր կանոնադրութիւնը, բաղկացած ինը կէտից: Դրանցից հինգը վերաբերուել է դերասան-դերասանուհիների պարտականութիւններին: Կանոնադրութեան հետ պահպանուել է նաեւ դերասանական կազմի ցուցակը, որն ունեցել է հետեւեալ հերթականութիւնը.

1. Պայծառ Ֆասուլեան
2. Սոփիո Նազարեան (Մելիք-Նազարեան - Բ.Յ.)
3. Եղիսաբէթ Արրահամեան (յետագայում՝ Սաթենիկ Զմշկեան - Բ.Յ.)
4. Քեթօ Արամեան
5. Գէորգ Զմշկեան
6. (Թովմաս) Ֆասուլեան
7. (Միհրդատ) Ամերիկեան
8. (Արտաշէս) Սուքիասեան եւ ուրիշներ³⁷:

Ինչպէս տեսնում ենք, դերասանուհիների մէջ առաջնութիւնը տրուել էր Պայծառ Ֆասուլեանին, իսկ դերասանների մէջ՝ Զմշկեանին:

Հետեւաբար, ինչպէս ժամանակի, այնպէս էլ ըստ մեր օրերի թատրոնում ընդունուած կարգ ու կանոնի, գլխաւոր դերը պէտք է կատարած լինէր առաջնակարգ դերասանը:

Այս բոլորից յետոյ, կարելի է այսքան վկայութիւններն ու տուեալները անտեսել, չմշկեանական խմբի դերասաններին համարել Թիֆլիսից բացակայ եւ *Վենետիկի Վաճառականը*ի բեմադրութեան փաստը կապել բացառապէս Թովմաս Ֆասուլեանեանի անուան հետ եւ թարգմանութեան մի նոր օրինակ որոնել:

Այնուամենայնիւ, ովքե՞ր են եղել 1885 Մայիսի 7ին *Վենետիկի Վաճառականը*ի առաջին գործողութեան երրորդ տեսիլի բեմա-

դրութեան մասնակիցները: Ինչպէս յայտնի է, այս տեսարանում ընդամէնը երեք կարեւոր գործող անձ են ընդգրկուած՝ Անտոնիօն, Բասանիօն եւ Շայլոկը: Շայլոկի դերակատարութիւնը, ինչպէս տեսանք, վերագրուել է Թովմաս Ֆասուլեանեանին: Հետաքրքիր է, որ Պայծառ Ֆասուլեանեանը մասնակցութիւն չունենալով այս պիէսի ներկայացմանը, նոյնպէս արժանացել է արեւելահայ բեմում առաջին անգամ Շեքսպիր ներկայացնողների պատուին:

Վենետիկի Վաճառականրի առաջին այս բեմադրութեան դերակատարների մասին տպագիր ոչ մի տուեալ չի պահպանուել: Բայց, ահա, այդ «բացը» լրացրել է Թատերագէտ Բարկէն Յարութիւնեանը: Անդրադառնալով Վենետիկի Վաճառականրի 1865 Մայիսի 7ի ներկայացման փաստագրութեանը, նա այսպիսի դերաբաշխում է կատարել. Շայլոկ՝ Թովմաս Ֆասուլեանեան, Անտոնիօ՝ Չմշկեան եւ Բասանիօ՝ Գէորգ Միրաղեան¹⁸: Իբրեւ հայ Թատրոնի տարեգիր, Յարութիւնեանին լաւ յայտնի է եղել Չմշկեանի Թիֆլիսում գտնուելը. աւելին, նա Չմշկեանին է վերագրել երեք պիէսի բեմադրութեան ռեժիսորական աշխատանքը: Բայց այդ բոլորը դեռ չի նշանակում, թէ վերոյիշեալ անձինք են խաղացել տուեալ դերերը: Յարութիւնեանի բերած սկզբնաղբիւրը՝ արդէն քանիցս յիշատակուած Հայկական Աշխարհի Կռունկ ամսագրի 1865ի 7րդ (մայիսեան) համարում տպագրուած լուրը, ոչ մի հիմք չի տալիս այդպիսի եզրակացութեան համար: Եթէ ենթադրութիւն է, պէտք է իբրեւ ենթադրութիւն եւ ոչ թէ իբրեւ բացարձակ ճշմարտութիւն ներկայացուի:

Ո՞րն է մեր տեսակէտն այս ներկայացման մասնակիցների մասին:

Չմշկեանը իբրեւ պիէսի Թարգմանիչ եւ դերասանական խմբի ղեկավար, ասել է թէ ռեժիսոր, ու նաեւ կամային անձնաւորութիւն, Ֆասուլեանեանի խաղաոճին ծանօթանալուց յետոյ հազիւ թէ համաձայնէր եւ նրան զիջէր Շայլոկի դերը: Հենց միայն *Ժողովուրդի* բեմադրութեան պատմութիւնը, որ բերում է Չմշկեանն իր յուշերում, բաւական է դրանում համոզուելու համար¹⁹:

Իսկ ինչո՞ւ ո՛չ Չմշկեանն իր յուշերում, ո՛չ էլ Ստեփանէն իր տուած լուրում չեն յիշատակել որեւէ մասնակցի անուն: Չմշկեանը նոյնիսկ չի յիշատակել Վենետիկի Վաճառականրի բեմադրութեան փաստը: Կրկնուող պիէսների հետ մի նոր բան ներկայացնելու ցանկութիւնը, տուեալ դէպքում Վենետիկի Վաճառականրի հատուածաբար բեմադրութիւնը ամենայն հաւանականութեամբ յաջողութիւն չի ունեցել, մի որոշակի պատկերացում չի տուել պիէսի մասին: Դրա համար էլ Չմշկեանը կարեւորութիւն չի տուել դրան, իսկ Ստեփանէն քննադատել է պիէսից հատուածներ ներկայացնելը, գտնելով, որ նրանից ոչ

մի տպաւորութիւն չի կարելի ստանալ: Այդ է հաւանաբար պատճառը, որ Մեղու Հայաստանի շաբաթաթերթն առհասարակ անտեսել է բեմադրութիւնը:

Բասանիոյի դերակատարութիւնը թէեւ վերագրուել է Միրադեանին, բայց նա այդ ներկայացմանը չի մասնակցել: Ճիշտ է, նա իր բեմական գործունէութիւնն սկսել է 1885 Մայիսի 1ին տրուած Թուղթ Խաղացողի Կեանքը պիէսում երկու դեր կատարելով, բայց Մայիսի 7ի ներկայացումներում հանդէս է եկել միայն *Լուկրեցիա Բորջիայում*, այդտեղ եւս կատարելով երկու դեր²⁰:

Այսպիսով, եթէ ընդունում ենք Թովմաս Ֆասուլեանեանի մասնակցութիւնը *Վենետիկի Վաճառականքի* բեմադրութեանը, ապա նա պէտք է կատարած լինի Անտոնիոյի դերը, թէեւ դրա համար էլ հիմնաւոր կռուաններ չկան: Թերեւս Ֆասուլեանեանն առհասարակ չի մասնակցել այդ պիէսի ներկայացմանը: *Վենետիկի Վաճառականքի* իր թարգմանութեան ձեռագրի վրայ Չմշկեանը որոշ դերերի դիմաց նշել է նրանց կատարողների անունը կամ ազգանունը: Շայլոկի դերի դիմաց միայն Չմշկեանի անունն է գրուած, իսկ Ֆասուլեանեանի անունը՝ ընդհանուր մասնակիցների մէջ: Ֆասուլեանեաններից յիշատակուած է կոնկրէտ Պայծառի անունը՝ իբրեւ Պորցիայի դերակատար²¹:

1885 Մայիսի 7ին *Վենետիկի Վաճառականքից* ներկայացուած հատուածի մէջ, Չմշկեանի Շայլոկից բացի, Անտոնիոյի եւ Բասանիոյի հաւանական դերակատարներ պէտք է համարել Սուքիասեանին եւ Բարխուդարեանին, որոնց անունները Չմշկեանը դրել է այդ դերերի դիմաց իբրեւ չորրորդ գործողութեան մասնակիցներ:

Վենետիկի Վաճառականքի առաջին բեմադրութեան փորձը լայն արձագանգ չի ստացել ո՛չ մամուլում եւ ո՛չ էլ յուշագրութիւններում: Գրեթէ աննկատ է անցել նաեւ նրա երկրորդ բեմադրութիւնը, որը տեղի է ունեցել 1886 Ապրիլի 17ին: Թէեւ այս անգամ ներկայացուել է երկու հատուած 10 դերակատարով, բայց Մեղու Հայաստանի շաբաթաթերթը անուշադրութեան է մատնել նաեւ այս ներկայացումը: Նախօրօք յայտարարելով Չատկից յետոյ տրուելիք ներկայացումների ցանկը, ի թիւս այլ պիէսների, թերթում նշուել է *Վենետիկի Վաճառականքի* հինգերորդ գործողութեան բեմադրութիւնը²²: Բայց ահա, երբ հասել է բեմադրութեան մասին գրելու ժամանակը, թերթը բաւարարուել է միայն արձանագրելով, որ Ապրիլի 17ին «եղաւ երրորդ հայերէն խաղարկութիւնը քաղաքային թատրոնում»: Խաղը ընդհանրապէս միջակ էր. միայն մի մեծ թերութիւն նկատուեցաւ... Դերասանները լաւ չգիտէին իրանց դերերը. ու խաղի ժամանակ ստիպուած

լինելով անդադար դէպի սուֆլէօրը, խանգարում են իրանց խաղը եւ թուլացնում են սրան»²³։

Եթէ չլինէր Հայկական Աշխարհ հանդէսում տպագրուած լուրը, այս բեմադրութեան գոյութիւնն էլ կը մնար անյայտութեան մէջ։ Հայկական Աշխարհում տպագրուած տուեալներից պարզում է Ապրիլի 17ին խաղացուած պիէսների ցանկը.

1. Վենետիկի Վաճառականի չորրորդ գործողութիւնը, Շեկսպիրի դրամա, պ. Չմշկեանի թարգմ.
2. Օսկան Պետրովիչն էրազմւմը, կոմեդիա մէկ արարուածով, հեղ. պ. Սունդուկեանց
3. Գիշիրուան սաբրը խեր է, վոդեւիլ պ. Սունդուկեանցի²⁴։

«Թիֆլիսցի Հայ»-Ստեփանէն անդրադառնելով Չմշկեանի ջանքերին՝ Շեքսպիր թարգմանելու եւ բեմադրելու գործում, գրել է. «Մենք հասկանում ենք պ. Չմշկեանի գովելի միտքը Շեկսպիրի դրամա խաղալու։ Շեկսպիրը թատրոնական աշխարհի աստուածն է։ Ոչինչ չէ կարելի աւելի լուսաւոր, բարձր, զարգացնող եւ ազնուացնող պիէսը հաղալ, քան Շեկսպիրինը, բայց հարցրէք, չենք ասի ամբոխից, նաեւ նոցանցից, որոնք մոլորուած հաւատացած են թէ բան են հասկանում...

«Վաղ է պ. Չմշկեան, շատ վաղ է Շեքսպիրը մեզ համար դեռ... Խաղից երեւում էր, որ պ. Չմշկեանը աշխատել էր հրեայի ռոլը (դերը - Բ.Յ.) նորա ձեւերով ճիշտ ներկայացնել։ Ուրախ ենք, որ պ. Չմշկեանը աշխատում է գործը խղճմտանքով առաջացնել»²⁵։

Ստեփանէի յորդորական քննադատութիւնը վստահութիւն է ներշնչել Չմշկեանին կատարելագործելու թէ՛ թարգմանութիւնը եւ թէ՛ բեմադրութիւնը։ Դրա իւրատեսակ արձագանգն է Վենետիկի Վաճառականի կրկնութիւնը, որը տեղի է ունեցել քսան օր յետոյ՝ Մայիսի 8ին։ Այս բեմադրութիւնն է, որ մինչեւ 1964 համարուել է չեքսպիրեան առաջին բեմադրութիւնը արեւելահայ թատրոնում։ Վենետիկի Վաճառականի այս բեմադրութեան մասին ոչինչ նոր բան չի գրուել։ Թէ՛ Հայկական Աշխարհը եւ թէ՛ Մեղու Հայաստանին բաւարարուել են միայն կատարման փաստն արձանագրելով։

1868 Մայիսի 8ին այս բեմադրութիւնը իւրովի լուսաբանութիւն է ստացել հայ թատրոնի տարեգրութեան մէջ։ Նախ՝ կրկնուել է Մեղու Հայաստան/ում տպուած սխալ յայտարարութիւնը թէ՛ ներկայացուել է հինգերորդ գործողութիւնը։ Շուրջ քառորդ դար խաղացուած այս պիէսը մշտապէս ներկայացուել է առաջին եւ չորրորդ գործողութիւններից կազմուած տեքստով։ Չորրորդ գործողութիւնն է յիշատակել նաեւ Հայկական Աշխարհը։ Դէ, քանի որ կարծել են թէ խաղացուել է

Հինգերորդ գործողութիւնը, Յարութիւնեանն էլ իր դերաբաշխումը կատարել է ըստ Հինգերորդ գործողութեան մասնակիցների- Լորենցո՝ Ամերիկեան, Անտոնիո՝ Թովմաս Ֆասուլեաճեան, Գրաքիանո՝ Սուքիասեան, Պորցիա՝ Մելիք-Նազարեան, Ներիսա՝ Արամեան, Բասանիո՝ Բարխուդարեան, Ջեսիկա՝ Պայծառ Ֆասուլեաճեան: Բայց Հինգերորդ գործողութեանը չեն մասնակցում ո՛չ Շայլոկը եւ ո՛չ էլ Սալարինօն, որոնց դերերում «Հանդէս են եկել» Չմշկեանն ու Միրադեանը²⁶: Բեմադրութեան եւ դերակատարումների համար իբրեւ սկզբնաղբիւր բերուած Մեղու Հայաստանի թերթի 1866ի 18, 19 եւ 20 համարներում այդպիսի տուեալներ չկան: Դրանցում տեղ են գտել միայն ներկայացման մասին մի լուր, խմբագրութեանն ուղղած հասարակական ու թատերական գործիչ Նապոլէոն Ամատունու նամակը, որտեղ նոյնիսկ առանց ներկայացման անունը յիշատակելու հաշուետուութիւնն է տրուել հասոյթի մասին, ինչպէս նաեւ Քեթեւան (Կատարինէ) Տէր-Միքայէլեանի՝ ռուսերէնից թարգմանած յօդուածը Շեքսպիրի մասին:

Թատերագէտ Ռուբէն Ջարեանը՝ հաւատ ընծայելով *Վենետիկի Վաճառականը*ի 1865-66ի բեմադրութիւնների եւ դերակատարումների մասին Սամուէլեանի եւ Յարութիւնեանի տուեալներին, դրանց տուել է աւելի հիմնաւոր մեկնաբանութիւններ: Լինելով փաստի սկզբնաղբիւրներով առաջնորդուող բանասէր, Ջարեանն այս անգամ բաւարարուել է ժամանակակից գրականութեան մէջ տեղ գտած տուեալներով եւ անստոյգ եզրայանգումների եկել: Քանիցս անդրադառնալով *Վենետիկի Վաճառականը*ի վերոյիշեալ բեմադրութիւններին ու դերակատարումներին, երեւոյթի գնահատութեանը, իր *էջեր Հայ թատրոնի Պատմութիւնից* գրքում, Ջարեանը՝ կրկնելով իր նախորդների սխալները, Ֆասուլեաճեանների գործունէութիւնը թիֆլիսում առաւել բեղմնաւոր ներկայացնելու նպատակով, գրել է. «Ֆասուլեաճեանն իր հետ բերել էր Պոլսի հայ թատրոնի պիէսներից՝ յատկապէս մելոդրամաներ ... Վիկտոր Հիւգոյի երկու դրաման՝ «Լուկրեցիա Բորջիա» եւ «Էռնանի»: Վերջապէս՝ Շեքսպիրի «Վենետիկի Վաճառականը», որի բեմադրութեամբ է գրուել շեքսպիրեան երկերի բեմական պատմութեան առաջին էջը արեւելահայ իրականութեան մէջ: Մինչեւ Թովմաս եւ Պայծառ Ֆասուլեաճեանների Շայլոկը եւ Ջեսիկան, թիֆլիսի հայ թատրոնում Շեքսպիր բեմ չէին բարձրացրել»²⁷: Ջարեանը նմանօրինակ անճշտութիւններ է գրել նաեւ Միրադեանի դերակատարումների մասին: Յաւալի է, որ այսպիսի եզրայանգումների է եկել Չմշկեանի կեանքին եւ գործունէութեանը քաջածանօթ թատերագէտը:

Վենետիկի Վաճառականը 1865-66ին Չմշկեանի կողմից բեմադրուելու եւ Շայլոկի դերակատարութեան պատմութիւնը լրացուցիչ լուսաբանութիւն է ստանում եւ համալրւում մեզ հասած այն ծրա-

ԹԻՖԼԻՉԻ ԲԱՏՐԱՆ

ԿՈՐԾՈՂ ՍՊՐԱՆԻ 47/ն

Սոսիալական

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ

դրամայի IV գործողությունը

Թ. Բ. Գ. Ե. ԲԱՆԻՐԱՆԻ Գ. ԲԱՆԻՐԱՆԻ

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆԻ

Վ. Ե. Բ. Գ. Ե. ԲԱՆԻՐԱՆԻ	Գ. ԲԱՆԻՐԱՆԻ
Բանաձև, աշխատանք, երկրաչափ	Գ. ԲԱՆԻՐԱՆԻ
Ստանդարտ, աշխատանք, բարեկամ, հարազատ, վաճառական	Գ. ԲԱՆԻՐԱՆԻ
Գ. ԲԱՆԻՐԱՆԻ	Գ. ԲԱՆԻՐԱՆԻ
Ստանդարտ, Բանաձև, Բանաձև, Բանաձև	Գ. ԲԱՆԻՐԱՆԻ
Ստանդարտ	Գ. ԲԱՆԻՐԱՆԻ
Ներքին հարազատ	Գ. ԲԱՆԻՐԱՆԻ
Ստանդարտ, Բանաձև, Բանաձև	Գ. ԲԱՆԻՐԱՆԻ
Ներքին, Բանաձև, Բանաձև	Գ. ԲԱՆԻՐԱՆԻ

Բարձրագույն, դատարաններ և ժողովուրդ:

Գործը կատարվում է Վ. Ե. Բ. Գ. Ե. ԲԱՆԻՐԱՆԻ

Երկրորդ անգամ

ՍՏԱՆԴԱՐՏ ԳԵՏՐՈՎԻՉՆ ԻՐԱՋՈՒՄԸ

Լեռնային Պոլսի արարողություն, հետ. Գ. Գ. Ստանդարտացի:

(Գործ է Գ. Գ. Ստանդարտացի համար)

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆԻ

Գործը կատարվում է Գործը կատարվում է Գործը կատարվում է	Գ. ԲԱՆԻՐԱՆԻ
---	-------------

Գործը կատարվում է Գործը կատարվում է Գործը կատարվում է

ԳԻՋԻՐՎԱՆ ՍՏԱՆԴԱՐՏ ԽԻՐԻ

Վոյեվոդ Գ. Գ. Ստանդարտացի:

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆԻ

Գ. ԲԱՆԻՐԱՆԻ

գրով, որը, բարեբախտաբար, պահպանուել է Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանի ֆոնդերում²⁸: Դա 1866 Ապրիլի 17ի ներկայացման եզակի, միակ ծրագիրն է, որի վրայ նշուած է իբրեւ առաջին ներկայացում: Սա եւս իրողութիւն է, որովհետեւ 1865ի Մայիսին ներկայացուել է ընդամէնը մի տեսարան: Որպէս այդ բեմադրութեան միակ ստոյգ պատմական փաստաթուղթ, այն վերատպում ենք նոյնութեամբ (տե՛ս՝ կողքի էջում):

Սա միակ վկայութիւնն է, որը հաւաստում է Թովմաս Ֆասուլեանի մասնակցութիւնը *Վենետիկի Վաճառականրի* բեմադրութեանը, այն էլ ոչ թէ 1865ի Մայիսի 7ին՝ Շալոկի, այլ 1866 Ապրիլի 17ին՝ Անտոնիոյի դերում: Իսկ եթէ ընդունենք, որ քսան օր յետոյ տեղի ունեցած ներկայացումն էլ այս կազմով է ընթացել, որը շատ հաւանական է, ուրեմն Պորցիայի համար նախատեսուած Պայծառ Ֆասուլեանն առհասարակ մասնակցութիւն չի ունեցել *Վենետիկի Վաճառականրի* եւ ոչ մի բեմադրութեան մէջ: Ասացինք, որ Չմշկեանն իր թարգմանութեան ձեռագրի վրայ Պորցիայի դերակատարների անունները յիշատակելիս, առաջինը գրել է Պայծառի անունը: Յետոյ դա ջնջել է եւ քիչ վերելում աւելացրել Սոփիօ (Մելիք-Նազարեան - Բ.Յ.) անունը, դա էլ ջնջել՝ Սաթենիկ (Չմշկեան - Բ.Յ.) գրել: 1865-66ին *Վենետիկի Վաճառականը* միայն երեք անգամ է խաղացուել: 1865ի ներկայացմանը, ինչպէս ասուեց՝ կին դերակատար չլինելու պատճառով ոչ մի դերասանուհի չի մասնակցել: 1866 Ապրիլի 17ի օրը, ըստ պահպանուած ծրագրի, Պորցիա է խաղացել Սոփիօ (Սոֆիա) Մելիք-Նազարեանը: Շատ հնարաւոր է, որ Մայիսի 8ի ներկայացման մասնակիցները եղել են նախորդ ներկայացման դերակատարները: Սաթենիկ Չմշկեանն էլ Պորցիա է խաղացել 1873ին: Հաւանականն այն է, որ Չմշկեանը Պորցիայի դերակատար նշանակելով Պայծառին, վերջինս չի արդարացրել նրա պահանջմունքները եւ ստիպուած է եղել փոխել դերակատարին: Բոլոր դէպքերում, Պորցիայի դերում Մելիք-Նազարեանի հանդէս գալը հերքում է Պայծառ Ֆասուլեանի մասնակցութիւնն այդ պիէսի բեմադրութեանը: Այդ է վկայում եւ ծրագրի մէջ նրա անուան բացակայութիւնը:

Դառնանք Ջեսիկայի դերակատարութեան խնդրին:

Թէ՛ Յարութիւնեանը եւ թէ՛ նրան հետեւած Ջարեանը Պայծառ Ֆասուլեանին համարել են Ջեսիկայի դերակատար: 1866ից սկսած Չմշկեանը *Վենետիկի Վաճառականը* ներկայացրել է երկու գործողութեամբ: Դրանց մէջ մտել են առաջին արարուածի երրորդ տեսիլը եւ չորրորդ արարուածի առաջին եւ երկրորդ տեսիլները: Այս երկու գործողութեան մէջ կանանցից մասնակցում են միայն Պորցիան եւ Ներիսան, այնքանով որ նրանք անմիջականօրէն առնչում են Անտո-

նիօ-Բասանիօ-Շալլոկ յարաբերութեան հիմնահարցին, որը եղել է Չմշկեանին հետաքրքրող գիծը: Այս միջոցով նա բոլոր գործողութիւնները պատեցրել է Շալլոկի շուրջը, որի դերակատար եղել է ինքը: Իսկ Լորենցօ-Ջեսիկա գոյգի սիրոյ պատմութիւնը տեղ չի գտել բեմադրութեան մէջ: Հետեւաբար, Պայծառ Ֆասուլեաններ Ջեսիկայի դերակատար էլ չի եղել եւ առհասարակ մասնակցութիւն չի ունեցել *Վենետիկի Վաճառականը* ոչ մի ներկայացմանը եւ ոչնչով չի կարող համարուել Շեքսպիրի դրամատուրգիան հայ թատրոնում արմատաւորողներից մէկը:

Այս սխալ տեսակէտին տուրք է տուել նաեւ թատերագէտ Վարսիկ Գրիգորեանը: Պայծառին համարելով Ջեսիկայի դերակատար, նա միեւնոյն ժամանակ, գրել է թէ Ֆասուլեանների Պոլսից բերած պիէսներից *Թիֆլիսում չեն եղել*²⁹: Մինչդեռ, թէ՛ *Դռնանին* (Ստեփան Պալասանեանի թարգմանութեամբ) եւ թէ՛ *Թուղթ խաղացողի Կեանքը* (դրամատուրգ Միքայէլ Պատկանեանի թարգմանութեամբ) եղել են *Թիֆլիսահայ թատրոնի* խաղացանկի պիէսներ: *Թուղթ խաղացողի Կեանքը* արեւելահայերէն ներկայացնելու մասին Ստեփանէն գրել է թէ՛ Պայծառ Ֆասուլեանն աշխատում էր «պոլսահայերէն լեզուի ձեւերը փոխել եւ *Թիֆլիսահայերէնին* նմանցնել: Բոլորովին գուր աշխատանք... Կրակուած, տաքացած ժամանակը բեմի վրայ պէտք է իր միտքը դարձնէ էնդուր վրայ, թէ «ասոնք» չպիտի ասէ. «սրանք» պիտի ասէ»³⁰:

Հայ թատրոնում Շեքսպիրի մուտքի առանձնաշնորհը *Թովմաս Ֆասուլեան*ի անուան հետ կապելու փաստը, ցաւօք, ընդօրինակուել է նաեւ մի այլ հմուտ թատերագէտի՝ Հենրիկ Յովհաննիսեանի կողմից: Նա եւս՝ հիմք ընդունելով Սամուէլեանի վերոնշեալ *Շեքսպիրը Եւ Հայ Գրական Ու թատերական Մշակոյթը* գիրքը, տուրք է տուել արդէն երեք տասնամեակ գրքից-գիրք փոխանցուող սխալի կրկնութեանը՝ «1865-ի մայիսին *Թիֆլիս* է ժամանում պոլսահայ դերասան *Թովմաս Ֆասուլեան*ն իր կնոջ՝ Պայծառ Փափազեան-Ֆասուլեանի հետ... Այս շրջանում բեմադրւում է նաեւ Շեքսպիրի «*Վենետիկի Վաճառականը*» (1865 թ. մայիսի 7-ին), Ֆասուլեանը խաղում է Շալլոկ, Չմշկեանը՝ Անտոնիօ: Դա Շեքսպիրին դիմելու առաջին փորձն էր հայ բեմում»³¹:

ԺԹ. դարի հայ թատրոնի պատմութեան զգալի պակասը լրացնելու եկած Յովհաննիսեանի այս գրքի հրապարակ գալը, թւում էր, կը սրբագրէր մի շարք գրքերում տեղ գտած այս եւ այլ կարգի բազմաթիւ ինքնաշարինումներ: Աւա՛ղ, չի ստացուել:

Բարձր գնահատելով Շեքսպիրը հայ թատրոնում հարցը չօշափող վերոյիշեալ գրքերի արժանիքները հայ թատրոնի պատմութեան

լուսաբանութեան մէջ, մեր միակ ցանկութիւնն է վերականգնել պատմական ճշմարտութիւնը, քանի որ, այս սխալը քաղաքացիութիւն է ստացել նաեւ սփիւռքահայ թատերագիտութեան մէջ³²։

Ճշմարտութիւնը պահանջում է խոստովանել, որ հայ բեմի մեծ երախտաւոր Գէորգ Չմշկեանը թարգմանելով *Թիմոն Աթենացին*, թարգմանելով ու բեմադրելով *Վենետիկի Վաճառականը* եւ *Օթելլոն*, խաղալով այդ պիէսների կենտրոնական հերոսների դերերը, եղել ու մնում է Շեքսպիրի դրամատուրգիան հայ թատրոնում արմատաւորող ԱՌԱՋԻՆ թատերական գործիչը։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Մեսրոպ Վ. Ճանաչեան, *Պատմութիւն Արդի Հայ Գրականութեան*, հատոր Ա., Վենետիկ, 1953, էջ 299։

² Տե՛ս՝ Բախտիար Յովակիմեան, «Վ. Գ. Բելինսկին եւ Հայ թատերական Քննադատութիւնը XIX Դարի 60-ական թուականներին», *Տեղեկագիր*, թիւ 2, 1954, էջ 57-63։ Բելինսկին 12 ստուար հատոր գրական ժառանգութիւն է թողել։ Գրականութեան մէջ նրա կուռքերը եղել ռուս բանաստեղծ Ալեքսանդր Պուշկինը եւ Շեքսպիրը։ Մանրամասնօրէն վերլուծելով Համլէտի թարգմանութիւնները եւ դերասան Պաւէլ Մոչալովի խաղը Համլէտի դերում, Բելինսկին իր «Համլէտ, դրամա Շեքսպիրի. Մոչալովը Համլէտի դերում» յօդուած-ուսումնասիրութեան մէջ Շեքսպիրին համարել է դրամատիկական պօէտների արքայ, իսկ Համլէտը՝ ոչ իրենից առաջ եւ ոչ իրենից յետոյ մրցակից չունեցող աստղ։ «Բելինսկի, Մոչալով, «Համլէտ» Հարցը եւ Հայ թատերական կեանքը 1840-1900-ական թթ.» թեմայի շուրջ մեր պատրաստած ուսումնասիրութիւնից տպագրուել է միայն հետեւեալ յօդուածը. Բախտիար Յովակիմեան, «Բելինսկին եւ Հայերը», *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի*, թիւ 1, 1969, էջ 90-102։

³ Գէորգ Չմշկեան, *Իմ Յիշատակարանը*, Երեւան, 1953, էջ 40։

⁴ Մեղու Հարստեանի, թիւ 38, 1863, էջ 337։

⁵ Հայաստանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան (այսուհետեւ՝ ԳԱԹ), Գէորգ Չմշկեանի ֆոնդ, 1 բաժին, թիւ 32։

⁶ Հայկական Աշխարհ, թիւ 1-2, 1866, էջ 69։

⁷ Բախտիար Յովակիմեան, «Շեքսպիրը Հայ Բեմում (էջեր Տարեգրութիւնից)», *Սովետական Արուեստ*, 19րդ տարի, թիւ 3 (Մարտ 1964), էջ 22։

⁸ Լուիզա Սամուէլեան, «Շեքսպիրեան Անդրանիկ Ներկայացումը Պրոֆեսորնալ Հայ Բեմում», *Սովետական Արուեստ*, 19րդ տարի, թիւ 11 (Նոյեմբեր 1964), էջ 27։

⁹ Հայկական Աշխարհի Կուռնկ, թիւ 7, Մայիս 1865, էջ 312։

¹⁰ Սամուէլեան, «Շեքսպիրեան Անդրանիկ Ներկայացումը», էջ 27։

¹¹ Նոյն։

¹² Նոյն։

¹³ Լուիզա Սամուէլեան, *Շեքսպիրը եւ Հայ Գրական Ու թատերական Մշակոյթը*, Երեւան, 1974, էջ 104։

¹⁴ Նոյն։ Մէջբերուած հատուածում խոսքը Վենետիկի Միփթարեան Միաբանութեան եկեղեցական թատրոնում 1864 Յունուարի 29ի *Մակբէթ* ներկայացման մասին է։

¹⁵ Հայկական Աշխարհի Կուռնկ, թիւ 7, Մայիս 1865, էջ 313։

¹⁶ Չմշկեան, էջ 39։

¹⁷ *Յուշարար*, թիւ 3, 1907, էջ 38։

- ¹⁸ Բարկէն Յարութիւնեան, XIX-XX Դարերի Հայ Թատրոնի Տարեգրութիւն, հատոր առաջին, Երեւան, 1980, էջ 67:
- ¹⁹ Չմշկեան, էջ 40:
- ²⁰ Գ.Ա.Թ., Գեղէոն Միրադեանի Փոնդ, I բաժին, թիւ 16: Միրադեանը թուղթ խաղացողի հեանքըում խաղացել է՝ Դատաւոր եւ Ճանապարհորդ, Լուկրեցիա Բորջիայում՝ Օֆիցէր եւ Ճանապարհորդ:
- ²¹ Գ.Ա.Թ., Գեղորդ Չմշկեանի Փոնդ, I բաժին, թիւ 32, էջ 90:
- ²² Մեղու Հայաստանի, թիւ 88, 1866:
- ²³ Նոյն, թիւ 117, 1866:
- ²⁴ Հայկական Աշխարհ, թիւ 1-2, 1866, էջ 69:
- ²⁵ Նոյն:
- ²⁶ Յարութիւնեան, էջ 72:
- ²⁷ Ռուբէն Չարեան, էջեր Հայ Թատրոնի Պատմութիւնից, Երեւան, 1989, էջ 194, 192, 208:
- ²⁸ Մաշտոցեան Մատենադարան, Ալեքսանդր Երիցեանի Փոնդ, թիւ 160, թուղթ 6:
- ²⁹ Վարսիկ Գրիգորեան եւ Յասմիկ Տէր-Կարապետեան-Չաթր, Առաջին Հայ Դերասանուհիները, Երեւան, 1993, էջ 53:
- ³⁰ Հայկական Աշխարհի հոսւնի, թիւ 1-2, 1866, էջ 313:
- ³¹ Հենրիկ Յովհաննիսեան, Հայ Թատրոնի Պատմութիւն, XIX դդ., Երեւան, «Նաիրի», 1996, էջ 110: Նշենք նաեւ, որ Ֆասուլեանները Թիֆլիս էր ժամանել աւելի վաղ, քանի որ նա Մայիսի 1ին ներկայացման մասնակից է եղել:
- ³² Տե՛ս Թորոս Թորանեան, Պերճ Ֆազլեան համ Արապէս հը Նուիրուն Թատրոնին, Հալէպ, 1989-1990, էջ 105:

THE FIRST PERFORMANCE OF A SHAKESPEARE PLAY
IN THE ARMENIAN THEATRE
(Summary)

BAKHTIAR HOVAKIMIAN

The author argues that Gevorg Chemeshkian (1837-1915) was the pioneer who introduced the works of William Shakespeare to the repertoire of the Armenian theatre in the 19th century. In 1863 Chemeshkian translated *Timon of Athens* to Armenian from French. This was followed by his translation of *The Merchant of Venice* the following year. Finally, on 7 May 1865, he directed and participated in the fourth act of *The Merchant of Venice* performed in the City (Tamamshian) Theatre in Tiflis, the first ever public performance of a Shakespeare play in the Armenian language.

The author raises serious objections against differing conclusions reached previously by other scholars dealing with this specific subject and tries to refute their findings.